

## ЛІТЕРАТУРНА РЕЦЕПЦІЯ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ ВОЄН: УКРАЇНСЬКИЙ ТА БАЛКАНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

ОКСАНА ПУХОНСЬКА

Національний університет „Острозька академія”, Острог – Україна  
oksana.pukhonska@oa.edu.ua; ORCID: 0000-0003-0543-4847

## LITERACKA RECEPCJA WOJEN POSTTOTALITARNYCH: KONTEKSTY UKRAIŃSKI I BAŁKAŃSKI

OKSANA PUCHOŃSKA

Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrogska”, Ostrońg – Ukraina

**STRESZCZENIE.** Przedmiotem przedstawionego artykułu jest analiza tekstu literackiego jako instrumentarium przezwyciężenia traumatycznego doświadczenia wojny. Współczesne wydarzenia w Donbasie dowodzą, że manipulacja historyczną świadomością mieszkańców wskazanego regionu i nieprzepracowane ważne wydarzenia z przeszłości stały się przyczyną nowej militarnej implozji między skolonizowanym a kolonizatorem. Publikowane w ostatnich latach teksty literackie nie tylko odzwierciedlają realia wojny rosyjsko-ukraińskiej na wschodzie Ukrainy, ale także naświetlają konsekwencje sowieckiej kolonizacji, które odegrały główną rolę w procesie mentalnej separacji tego regionu. W kontekście postkomunistycznych przemian społecznych wojna w Donbasie przypomina konflikty zbrojne w Naddniestrzu, Gruzji, a przede wszystkim wojnę w byłej Jugosławii. Z punktu widzenia traumatycznego doświadczenia kultury współczesne teksty literackie są tego znakomitym przykładem.

Słowa kluczowe: wojna, historia, literatura, doświadczenie traumatyczne, Donbas, Jugosławia

## THE LITERARY RECEPTION OF POST-TOTALITARIAN WARS: UKRAINIAN AND BALKAN CONTEXTS

OKSANA PUKHONSKA

The National University of Ostroh Academy, Ostroh – Ukraine

**ABSTRACT.** The author of the article analyses how literary text can be a cultural instrument for overcoming the traumatic experience of war. Ongoing events in the Donbass prove that manipulating with the historical consciousness of the inhabitants of this region of Ukraine and important events from the past have become the reasons for a new military implosion between the colonized and colonizer. Literary texts published in the last few years not only reflect the Russian-Ukrainian war in eastern Ukraine but also shed light on the consequences of Soviet colonization, which played the main role in the process of mental separation of this region. In the context of post-communist society transformations, the Donbass war is similar to the military conflicts in Transnistria, Georgia and, above all, to the war in former Yugoslavia. Contemporary literary texts are the most accurate examples of it from the point of view of the traumatic experience of culture.

**Keywords:** war, history, literature, traumatic experience, Donbass, Yugoslavia

**Х**удожня література про війну ставить перед письменником, як, зрештою, і перед читачем, досить непрості завдання: зрозуміти межовий досвід, пов'язаний із руйнуванням світу та людською смертю; зуміти втілити його у відповідних мовних кодах, аби не лише зафіксувати війну як історичну подію, а й створити її культурний дискурс із можливостями суспільного переосмислення, розуміння, співпереживання тощо. Як для письменника, так і для читача твір про війну – це також співучасть у ній, входження у простір травми, якою неодмінно позначені долі героїв і сюжетні перипетії загалом. У цьому переконує поява кожної нової книги про війну, художній простір та персонажі якої неодмінно входять у психологічний простір нас самих.

З огляду на історичний досвід війна на українському Донбасі сьогодні не видається чимось несподіваним. Імперські амбіції Росії як спадкоємниці СРСР (про що неодноразово заявляли її очільники упродовж останніх років) одразу ж після його розпаду була чітко скерована на утримання сфери політичних, ідеологічних та військових впливів на територіях колишнього підпорядкування Кремлю. Чим більше постзалежні суспільства віддалялися від цих сфер впливу, тим більшою ставала загроза військової інтервенції. Як приклад – конфлікт у Придністров'ї, війни у Чечні, бойові дії у Грузії. Всюди, де вибухали так звані гарячі точки, використовувався практично єдиний сценарій – розпалювання сепаратистських настроїв, підживлюваних дискусійними в окремих регіонах питаннями мови, історії, пам'яті. За Е. Арнольдом,

очевидним є те, що Росія сприймала пострадянські країни лише як номінально незалежні [Arnold 1985: 112]. Саме тому Революція гідності, а згодом і донбаська війна виявили новий етап боротьби проти колонізації України Росією.

Здебільшого художні твори, заангажовані в тему цієї війни, трактують її в широкому контексті – як видозмінене продовження Другої світової. Річ у тім, що закінчення тієї війни в Європі у 1945 році внаслідок капітуляції нацистської Німеччини та розподілу сфер впливу між комуністичним режимом та демократичним світом насправді не принесло результативного миру. Навпаки, це заклало бомбу сповільненої дії у створенні повоєнного світопорядку, який у тоталітарних країнах формувався на позірних принципах міжетнічної співдружності та ідеях національної уніфікації й створення нової ідентичності. Досить виразно це спостерігаємо на прикладах комуністичних радянського і югославського суспільств.

Численні дослідження причин та наслідків розпаду Радянського Союзу і Югославії доводять неспроможність утопійних ідей та фальшивих механізмів втримати різноетнічні соціуми в тоталітарній резервації. Особливим феноменом пострадянського часу виявилась перманентна ностальгія за минулим не лише в покоління, яке свідомісно формувалося в повоєнний період, а й прищеплена молодій генерації, хронологічно народженій у період розвалу СРСР чи вже й після нього. На цьому особливо акцентує Світлана Бойм у фундаментальній праці *Майбутнє ностальгії* (*The future of Nostalgia*, 2019). За переконанням дослідниці, творення офіційної пам'яті у період масових репресій і етнічних чисток сформувало в 'совку' візію держави мрії, а не реальності [Бойм 2019: 136]. Так чи так, але намагання окремих повоєнних лідерів (зокрема Йосипа Сталіна і Йосипа Броз Тіто) сформувати ідеальні комуністичні суспільства не призвели до бажаних результатів; навпаки, спровокували чергові конфлікти, які увиразнили очевидні прорахунки саме у процесі повоєнної відбудови Європи. Іншими словами, із найбільшої світової катастрофи ХХ століття не було винесено відповідних уроків, що призвело до остаточного краху тоталітарної системи згодом, однак знову-таки ціною мільйонів жертв.

Югославські війни 1990-х, які з руйнівною силою пронесли територією шести сучасних балканських держав, сьогодні стають об'єктом політологічних і культурних дискусій, особливо в контексті сучасної російсько-української війни на Донбасі, в якій втілено усі характерні сценарії локальних воєн останніх десятиліть. Загалом, попри спільність комуністичної ідеології, порівнювати радянський тоталітарний режим та режим югославських комуністів не завжди коректно: з огляду на історичні, етнічні та релігійні розбіжності. Однак усе ж є певні точки дотику, які розвінчують утопічне прагнення тоталітарних вождів сформувати унітарну наддержаву з різноетнічним населенням – ціною штучного творення ідентичності, фальшування і переписування історії та політичних репресій. Рано чи пізно це призводить до кривавих наслідків,

травма яких переслідуватиме не одне покоління тих, кому випало мешкати на цих територіях. Андрій Тетерук, досліджуючи подібність історичних причин воєнних конфліктів у країнах колишньої Югославії та сучасної України, зосереджує увагу на прагненні домінуючої в тоталітарному союзі країни встановити монополію на всі сфери суспільного, економічного і політичного життя [Тетерук 2017]. Випадок України тут дещо запізнилий. Однак Євромайдан, анексія Криму та війна на Донбасі виявили важливий історичний нарів, який пульсував упродовж майже трьох десятиліть. Після розпаду СРСР Росія не полишила своїх імперських амбіцій щодо України, особливо щодо зриву її історичного прагнення повернутися в ментально природне середовище європейської культури.

Наратив художніх текстів про війну на Донбасі виразно відрізняється від того, який прописує пам'ять балканської війни. Ідеться-бо про актуальну фіксацію події, на противагу літературним рефлексіям щодо наслідків війни, яка фізично завершилася понад два десятиліття тому. Попри подібний тоталітарний бекграунд, є ще одна суттєва спільна точка дотику, в якій сходяться як українські, так і, скажімо, хорватські, боснійські, словенські автори. Ідеться про воєнну травму, яка впливає на щонайменше три покоління, так чи так втягнуті у вир війни. Це одна з тих психологічних ураз, подолати яку дуже складно, а в багатьох випадках практично не можливо. Війна – це завжди деконструкція світу, сформованого людиною на засадах безпеки і певності в майбутньому. Навіть не смерть стає причиною мілітарної травми, а перманентне відчуття страху руйнації звичного для людини середовища, а відтак і відчуття страху смерті, яке у фізичному просторі бойових дій стає пріоритетним.

В українській літературі цей аспект удало прописаний в романі Галини Вдовиченко *Маріупольський процес* (2015). Попри психологічну кривду, пережиту внаслідок бойових дій, авторка порушує проблему травми, що поширюється як на мешканців регіону, так і на все українське суспільство. Ідеться про знецінення національно-культурних вартостей на ґрунті війни. Найбільше авторка акцентує на деконструкції родини яка для традиційної української культури є фундаментальною цінністю. Родина героїні Ольги, у яку закохується полонений Роман, унаслідок війни фізично й ідейно опиняється по різні боки фронту, що ще більше увиразнює трагедію сім'ї. Але в цьому випадку йдеться не так про фізичну розділеність, як про розлам ментальний. Мама і старша сестра виїжджають до Києва лікувати дитину сестри, а брат Вітьок іде воювати до загонів сепаратистів. Ольга, разом зі старою неповносправною бабцею, залишається вдома. Вони час від часу переходять від пострілів у пивниці. У цьому контексті простежуємо певну символічність образів, за якими – присутність у просторі війни двох поколінь – наймолодшого, яке активно включається в боротьбу, перебуваючи на пограниччі власної самої-

дентифікації і тіні історії в різних її інтерпретаціях, та покоління найстаршого, репрезентованого в образі бабці Ані.

До появи полоненого львів'янина Ольга не задумується ані над суттю війни, ні над тим, хто, проти кого і за що воює. Героїня опиняється на перетині виборів і світоглядів. Звичний для неї досі світ розпадається в той момент, коли вона дізнається, що Україна може бути єдиною навіть попри різноманітність її регіонів. Дівчина вперше задумується над власною ідентичністю, будучи переконаною, що вона не є росіяною і однозначно не 'хохлушка'. У процесі перебігу подій Ольга вражена тотальними змінами, які відбуваються з братом. Він „донедавна залишався по-дитячому смішним, клаповухим, багато у чому наївним. А тепер он – Тарпан. Грізний лихомовець, байдужий до своїх [...] Кого він захищає?” [Вдовиченко 2015: 179]. Мати і сестра, перебуваючи в столиці, перманентно позиціонують власну байдужість до проблем, які відбуваються вдома. Взагалі розуміння дому у персонажів роману втрачає своє значення.

Виявляється, що знецінення родинних стосунків, довіра до накинутої ззовні пропаганди – це явища, глибоко вкорінені у посттоталітарній ментальності пересічних мешканців українського Сходу. У період установавання на окупованих сепаратистами теренах їхньої влади відречення батьків від дітей чи зрада близьких на користь влади стають звичною практикою: на це звертають увагу й інші письменники, як-от Сергій Жадан у романі *Інтернат*, Євген Положій в *Лловайську*, Тамара Горіха Зерня у *Доці*. Репрезентація суспільної травми війни в художньому тексті дає можливість унаочнити ті невидимі сторони, які в перспективі можуть зіграти знакову роль у питаннях національної ідентичності. Джеффри Гартман зауважує, що власне літературний конструкт пам'яті найчастіше апелює до негативного досвіду, намагаючись максимально наблизити його реципієнтові за допомогою художньої мови [Hartman 2015: 384]. І річ тут не лише у проблемі Донбасу чи Галичини, Заходу, Сходу чи Центру. Проблема ширша – наскільки українцям властива здатність знайти спільні погляди на минуле.

Ув іншій книзі про війну з назвою *Життя P.S.* (2016) авторка-воїн Валерія Бурлакова апелює насамперед до внутрішнього переживання цієї події, яка змінює світ людини, підважує, а то й абсолютно нівелює гуманістичні цінності мирного часу і, що найгірше, супроводжується реальним досвідом втрати близьких. У творі виявлене індивідуальне переживання травми, спричиненої найскладнішим зі сценаріїв – утратою побратима, друга, коханого. В. Бурлакова не акцентує на територіальних, ментальних чи етнічних особливостях війни, хоч і зазначає її національний характер (війна за “фортецю українського духу” [Бурлакова 2016: 8]). У центрі проблематики твору власне травма – як визначник сутності війни, за якою – смерть, якщо не фізична, то психологічна, тобто, більше немає повернення у життя до війни. Лера

втратила коханого, який загинув під час одного зі саперних виходів. Це стає переломним моментом, який спонукає дівчину як до переосмислення сутності війни, так і власного місця у ній.

Травма війни, як і травма втрати близької людини, стає тим більшою, чим глибше героїня усвідомлює існування чималої дистанції поміж соціумом, що імітує розуміння війни, насправді всіляко відмежовуючись від неї, і власне тими, хто безпосередньо її пережив. Свідома пам'ять героїні через рефлексії над приватним досвідом протиставляється небажаній пам'яті суспільства, що навмисно відмежовується від цієї війни. Чим більше Лера пробує вжитися в реаліях поза зоною бойових дій, тим більше розуміє, що це неможливо, бо по цей бік фронту, що розділив одну країну, –

люди, які ходять у кафе, поки ми розморожуємо хліб на буржуйці. Люди, які ходять у патріотичних футболках, поки ми йдемо на пост під кулями, по коліно в багнюці – брудні, мокрі, втомлені і давно не пафосні. Люди, відгороджені від війни стіною [Бурлакова 2016: 79].

Однак така поведінка цивільних українців не лише відкидає на маргінеси суспільної уваги ветеранів війни на Донбасі, як це було свого часу із ветеранами Афганістану, а й наражає наступні покоління на чергове переживання браку пам'яті і поглиблення історичної травми. М. Ферретті, аналізуючи пострадянський соціум, що зіткнувся із масивом злочинів тоталітарного режиму та відсутністю правдивої пам'яті про них, зауважує безальтернативну причетність населення, яке займає пасивну позицію, до таких злочинів саме через ігнорування 'невигідної' чи страшною події [Ферретті 2002: 17]. Перефразовуючи французьку дослідницю, можемо твердити: перспектива усвідомлення такої причетності ймовірно призводить до вкрай важкого переживання травми, яка згодом може бути відкритою.

Повертаючись до питання югославських воєн, варто наголосити, що однією із засадничих причин у цьому випадку була спроба Сербії монополізувати свою владу на території Югославії зокрема через етнічні та релігійні пріоритети, подібно, як у випадку розпаду СРСР, коли такі амбіції заявила Росія. Однак конфлікт на цьому ґрунті став радше приводом, а не основною причиною війни. Крах комуністичних псевдоідей, який спостерігаємо наприкінці 1980-х, призвів до неминучих змін на тлі економічної та політичної неготовності окремих держав до радикальних реформ. С. Дракуліч пише про парадоксальну ситуацію того часу, а саме – про гвалтовне розгортання націоналістичних рухів у вчорашніх комуністичних країнах. У той час, коли націоналісти отримували перемогу на виборах у Хорватії та Боснії, сербські комуністи під проводом Слободана Мілошевича оголошують свій так званий націоналістичний курс, спрямований на утримання влади по всій території Югославії [Дракуліч 2018: 14]. Тобто, йдеться про спробу реконструкції тоталітарної держави через маскування старої ідеології в умовах нового часу. А. Тетерук

увиразнює акценти югославської війни: мовне питання (домінуючою в усіх сферах державного життя була так звана сербо-хорватська мова), яке значною мірою вирішувало проблему формування югославської ідентичності; ідеологія братерства з домінуванням сербськості; централізоване управління (всі фінансові справи вирішувалися у Белграді); релігійні конфлікти, що зіграли найбільш трагічну роль у Боснійській війні, де мусульмани історично становили значну частину населення [Тетерук 2017: 53]. Знаково, що пострадянські конфлікти виникали на підставі аналогічних акцентів, які, зрештою, є засадничими для спроб тоталітарного реваншу Росії, про що свідчать воєнні конфлікти у Придністров'ї, у Грузії та в Україні.

Історичний досвід переконує, що причини війн значно глибші за приводи, які часто викликані випадковими обставинами. Маніпуляції пам'яттю призводять до непередбачуваних наслідків. Утім, період глобалізації відкрив перед сучасниками не лише інші можливості, а й насамперед інші вимоги щодо пам'яті. Загрожуюча, на перший погляд, культурна уніфікація європейців завдяки відкритим інформаційним і фізичним кордонам насправді не так легко дає індивідам розчинитися у світовому соціумі. Самопошуки у світі відкритих можливостей спонукають до усвідомлення ідентичності, яка значно глибша за межі індивідуального досвіду, прагнень і знань. Питання „Хто я?” часто призводить до потреби повернення до етнічного ареалу, пошуку етнічної пам'яті, яка часто криє забуті, витіснені, не пропрацьовані травми минулого, в тому числі війни. Сучасні посттоталітарні культури, переживаючи черговий етап самоідентифікації, все більше апелюють саме до забутої пам'яті, в якій приховано коди знакових прорахунків, нереалізованих можливостей і важливих рішень. Це стає підставою до того, аби особливо пильно подивитися на літературу поза межами власне літературознавчих підходів, тобто оцінити її як текст культури із симптомами історичної травми та пошуками шляхів її пропрацювання. Війна і її відголоси – тема, актуальність якої не минає, оскільки за кожною новою появою гарячої точки на географічній мапі світу криється стара таємниця на мапі історії.

Літературне відображення досвіду югославських воєн прикметне тим, що зчасна в його межах маємо справу з авторами, які переосмислюють недавнє минуле з позиції власних дитячих травм. У тій війні вони втратили не лише вітчизну, а й дім, рідних, дитинство. Що більше, літературна творчість стає для них і спробою самопрезентації у чужому світі, який вимушено став своїм, і спробою звільнення від пережитого досвіду, що упродовж тривалого часу має руйнівний вплив на самоідентифікацію цих літераторів.

Один із таких авторів – Саша Станішич – німецький письменник боснійського походження – репрезентує травму війни у найбільш промовистий спосіб. Його дебютний роман *Як солдат ремонтував грамофон* (*Wie der Soldat das Grammofon repariert*), уперше опублікований у 2006 році, розкриває глибоко-

моційну сферу переживання війни дитиною, яка тільки-но вчиться сприймати світ у своїй цілісності. Головний герой твору – Александр Крсмановіч – своєрідне *alter ego* автора, через яке письменник намагається упорядкувати картину власної пам'яті, скласти життєву мозаїку довоєнного дитинства, війни, яка стала певним життєвим рубіконом, та подальшого самостановлення в еміграції у Німеччині, куди родина – як біженці із Боснії і Герцеговини – виїхала в період тривання бойових дій. Роман порушує найбільш гострі проблеми югославської війни, включаючи і розпад країни, і етнічні сербсько-мусульманські конфлікти, які призвели до численних людських жертв.

Географія роману Саші Станішича досить локальна і обмежується простором дитячого світу у Вишеграді. Однак метонімічно вона сягає ширших масштабів – геополітичної катастрофи на Балканах, релігійного геноциду, втрати батьківщини внаслідок вимушеної еміграції та психологічні рефлексії, викликані неможливістю повернення у втрачений часопростір. Американський письменник Росс Бенджамін досить влучно зауважує: Станішич дуже вдало показує той психологічний зріз, коли політ дитячої фантазії обриває раптове зіткнення з болісною реальністю терору, втрат і вигнання, що фактично стало сюжетним осердям роману [Ross 2008].

Роман Станішича – це геокультурна інтерпретація психології покоління, дорослішання якого відбувалося на тлі розвінчання культів, падіння фізичних і ментальних murів, за якими тоталітарні ідеології намагалися втримати історію і час. Саме тому війна, яка приходить у світ головного героя, хлопця-підлітка Александра, збігається зі ще кількома важливими моментами: смерть дідуся Славка, який був певним ідеалом в житті юнака і образ якого є своєрідною метонімією цілого покоління югославів; розвінчання культу Тіто (своєрідна метафізична смерть, яка для Александра теж по-своєму трагічна), криза свідомісного дорослішання, яка у світлі певних родинних та історичних подій виявляє ще й кризу ідентичності. Ці, на перший погляд, природні процеси в житті кожного індивіда показані в романі *Як солдат ремонтував грамофон* як певні точки біфуркації: і зміни окремої країни, і продовження процесу детоталітаризації Європи, що триває вже не одне десятиліття.

На прикладі дитячого світосприймання автор показує певний інфантилізм посттітовського югославського суспільства, яке певний час по смерті вождя жило утопійними уявленнями про дійсність, а не самою дійсністю. Заскочення цивільних боснійців війною, як і всіх інших народів комуністичної Югославії, було результатом життя в утопії, неготовністю прийняти те, що насаджена ідеологія не витримала випробування часом, а Югославія, по-суті, закінчилась разом зі смертю Тіто. Не зовсім успішні спроби комуністів утримати власні позиції були наслідком життя суспільства за інерцією. Як слушно зауважив Домінік ЛаКапра, коли на зміну відсутності приходить усвідомлення втрати, маємо справу з сумнівною ностальгією, певною полі-



тичною утопією, за якою – „ефект пошуків нової тотальності” [LaCapra 2015: 62]. Утім, переписана історія, як і далекі від реальності ідеали, не могли протистояти природному національному спротиву. С. Станішич вириває свого героя із позірного часопростору, зіштовхуючи його ідеальні уявлення про світ із реальними фактами. Культивовані раніше постаті більше не герої, культури і традиції втрачають свою цінність, а найбільш вражаючими для хлопця видаються мимоволі почуті слова учителя щодо біографії вождя: „Я історик, а не оповідач байок!” [Stanišić 2008: 83].

Індивідуальний психологічний вимір війни репрезентує роман американської письменниці хорватського походження Сари Новіч *Дівчинка на війні* (*Girl on War*) (2015). Героїня роману Ана Юріч у дитинстві стає свідком жорстокого вбивства своїх батьків сербськими ополченцями по дорозі із Сараєва до Загреба. Після порятунку від розстрілу дівчинці довелося вибиратися з-під гори трупів, серед яких залишилися і її рідні, і все попереднє життя, і будь-які перспективи майбутнього без війни у ній самій. Авторка зображує мілітарний простір очима дитини: не лише через психологічні, а найперше – через фізичні відчуття війни, що виникають у зруйнованому місті, у zdeформованій гармонії буття, у процесі дочасного дорослішання героїні. У звичне життя Ани раптово вриваються нові звуки і запахи, нові слова, нові поняття і нові люди. Сара Новіч формує в романі *Дівчинка на війні* особливий простір травматичної пам'яті хорватів, акцентуючи на найболючіших подіях війни, коли травмована дитина в уже дорослій Ані далеко поза межами рідного краю, після довгих років мовчання визнає, що “війна не була вибором [...]. Була чимось, що ми робили, аби перетривати. Була частиною того життя” [Nović 2015: 105]. Це той аспект, про який Ганна Госк зазначає: в художній інтерпретації травми мова дошукується своїх повноважень поза власними межами в асемантичній експресії тіла, що зберігає слід фізичного болю й крику жертв, а в тім і досвіду [Gosk 2005: 71].

Переїхавши у США за сприяння ООН, Ана отримує нову сім'ю, яка перед війною вдовчила їй значно молодшу сестричку (Рахеля була хворою, врятувати її могли тільки за кордоном, тому батьки вже у ході війни зважилися на такий рішучий крок). Відсутність у новому просторі індивідів із аналогійними переживаннями травми відкриває подвійну перспективу: *нерозуміння* і *можливості*. Будь-які розмови з людьми, не обтяженими досвідом війни, призводили до глибокої врази, адже, за переконанням дівчинки, її не могли зрозуміти, бо „ніколи не чули диму від авіанальотів, ані смороду присмаленого тіла на власному балконі” [Nović 2015: 102]. Нездатність говорити про травму витікає також зі ще однієї причини. Під час переживання болючого досвіду людина зазнає емоційного шоку, який підсвідомо намагається не омовлювати. Тому літературна спроба вербалізації травми війни є не лише переосмисленням історії, а й психологічною необхідністю.

Отже, сучасна література про війну в різних європейських дискурсах має щонайменше три точки дотику. *По-перше*, маємо справу з переосмисленням Другої світової війни, у процесі якого ті культи і міфи, що сповідувались упродовж десятиліть, набувають зовсім протилежного значення. Що більше, літературні дискурси і югославських воєн, і війни на Донбасі позиціонують наслідки Другої світової як такі, котрі спричинили вибух регулярних локальних конфліктів по всьому світі. *По-друге*, усі згадані тексти мають виразний антитоталітарний характер. Викриття явища тоталітаризму як антигуманного глобального явища ХХ століття є одним із пріоритетних завдань сучасного соціально-активного покоління. *По-третє*, що найважливіше, сучасні літературні тексти засвідчують глибину пережитої внаслідок війни травми, яка деструктивно впливає як на окремого індивіда, так і на цілі суспільства. Однак література в цьому випадку перебирає на себе не властиві їй досі функції – культурної психотерапії через виявлення і детальне проговорення пережитої кривди.

### Список використаної літератури

- Бойм С., *Будущее ностальгии*, Москва: Новое литературное обозрение, 2019.
- Тетерук А., *Історико-правові причини конфлікту в колишній Югославії та на сході України і їх порівняння*, [в:] „Вісник Національного університету «Львівська політехніка»”, 2017, с. 51–55.
- Ферретти М., *Расстройство памяти: Россия и сталинизм*, [в:] „Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены”, 2002, № 5, с. 16–26.
- Arnold A., *Afganistan. The Soviet Invasion in Perspective*, Stanford: Hoover Institution Press, 1985.
- Gosk H., *Zamiast końca historii. Rozumienie oraz reprezentacja procesu historycznego w polskiej prozie XX i XXI wieku podejmującej tematy współczesne*, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Hartman G.H., *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] „Antologia studiów nad traumą”, red. T. Łysak, Kraków: Universitas, 2015, s. 377–415.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata*, [w:] „Antologia studiów nad traumą”, red. T. Łysak, Kraków: Universitas, 2015, s. 59–107.
- Ross B., *How the Soldier Repairs the Gramophone by Sasa Stanisic*, 2008, [in:] Electronic resource: <https://www.bookforum.com/print/1502/how-the-soldier-repairs-the-gramophone-by-sasa-stanisic-2474> (30.08.2018).

### Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Bojrm S., *Budushhee nostalgii [The Future of Nostalgia]*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2019.

- Teteruk A., *Istoryko-pravovi prychnyny konfliktu v kolyshnii Yuhoslavii ta na skhodi Ukrainy i yikh porivniannia [The Legal and Historical Causes of the Conflict in the Former Yugoslavia and in the East of Ukraine and Their Comparison]*, [v:] „Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky»”, 2017, s. 51–55
- Ferretti M., *Rasstrojstvo pamyati: Rossiya i stalinizm [Memory disorder: Russia and Stalinism]*, [v:] „Monitoring obshhestvennogo mneniya: e’konomicheskie i social’nye peremeny”, 2002, nr, 5, s. 16–26.
- Arnold A., *Afganistan. The Soviet Invasion in Perspective*, Stanford: Hoover Institution Press, 1985.
- Gosk H., *Zamiast końca historii. Rozumienie oraz reprezentacja procesu historycznego w polskiej prozie XX i XXI wieku podejmującej tematy współczesne [Instead of the End of the History. Understanding and Representation of the Historical Process in Polish Prose of the 20th and 21st Centuries Dealing with Contemporary Topics]*, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Hartman G.H., *Wiedza traumatyczna i badania literackie [Traumatic Knowledge and Literary Research]*, [w:] „Antologia studiów nad traumą”, red. T. Łysak, Kraków: Universitas, 2015, s. 377–415.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata [Trauma, Absence, Loss]*, [w:] „Antologia studiów nad traumą”, red. T. Łysak, Kraków: Universitas, 2015, s. 59–107.
- Ross B., *How the Soldier Repairs the Gramophone by Sasa Stanisic*, 2008, [in:] Electronic source: <https://www.bookforum.com/print/1502/how-the-soldier-repairs-the-gramophone-by-sasa-stanisic-2474> (30.08.2018).

### Список використаних джерел

- Бурлакова В., *Життя P.S.*, Київ: Темпора, 2016.
- Вдовиченко Г., *Маріупольський процес*, Харків: Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2015.
- Дракуліч С., *Вони б і мухи не скривдивдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі*, пер. з англ. Р. Свято, Київ: КОМОРА, 2018.
- Nović S., *Dziecko wojny*, Warszawa: W.A.B, 2015.
- Stanišić S., *Jak żołnierz gramofon reperował*, przekł. A. Rosenau, Wołowiec: Czarne, 2008.

### Spysok vykorystanykh dzherel [References]

- Burlakova V., *Zhyttia P.S. [Life P.S.]*, Kyiv: Tempora, 2016.
- Vdovychenko H., *Mariupolskyi protses [Mariupol Process]*, Kharkiv: Knyzhkovyi „Klub Klub Simeinoho Dozvillia”, 2015.

Drakulich S., *Vony b i mukhy ne skryvdyvdyly. Voienni zlochyntsi na sudi v Haazi [They Would Never Hurt a Fly: War Criminals on Trial in the Hague]*, per. z anhl. R. Sviato, Kyiv: KOMORA, 2018.

Nović S., *Dziecko wojny [Girl at War]*, Warszawa: W.A.B, 2015.

Stanišić S., *Jak żołnierz gramofon reperował [How the Soldier Repairs the Gramophone]*, przekł. A. Rosenau, Wołowiec: Czarne, 2008.